

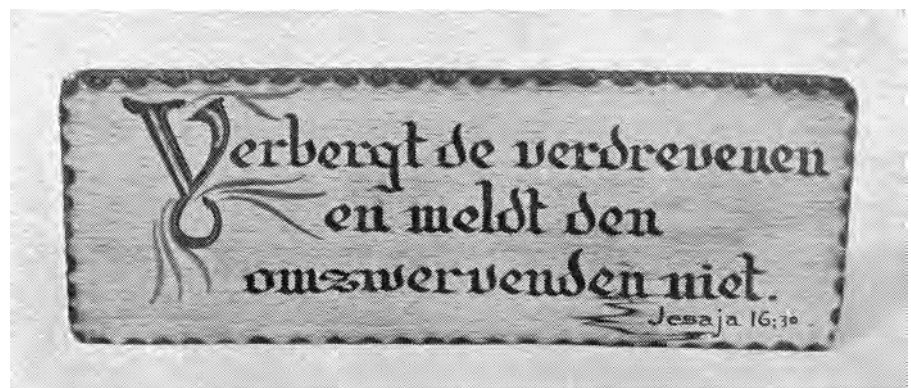
zocht men een veilig heenkomen, zoals in Utrecht, waar men een grafkelder geopend had: bij onraad en razzia's school een aantal onderduikers erin weg in de verwachting, dat de Duitsers hen, met de doden, met rust zouden laten. In Treebeek was een schuilplaats in het dodenhuisje op het kerkhof, voor overgevoeligen en bangen geen aanlokkelijk verblijf in den nacht, maar men vreesde, tenrechte, de gruwelijke Duitse politie en de Nederlandse landwacht meer, voor wie men hier bij de doden zich veilig voelde.

Zo heeft de onderduikerszorg den onderduiker door een uitgebreid stelsel van maatregelen tegen zijn vervolgers en de hem dreigende gevaren beschermd. Al waren de beveiligingsmaatregelen als ze goed werden nageleefd deugdelijk en doelmatig, afdoende in alle omstandigheden zijn ze natuurlijk niet geweest. Wanneer ze faalden, dan demonstreerde zich dat, en doorgaans tragisch. Hun zegenrijke uitwerking was niet in bepaalde feiten aan te tonen, tenzij in dit ene grote feit, dat deze bijzondere zorg het onderduiken van onze bedreigde mannen en jongens tot een vrij veilige aangelegenheid heeft gemaakt, aan de leiding waarvan men zich rustig, vrij van angst en met een gevoel van beschermd zijn kon toevertrouwen.

9. GEESTELIJKE VERZORGING

Aan de geestelijke verzorging van den onderduiker is alle aandacht besteed. Maar zeker was organisatorisch deze verzorging niet rechtstreeks een taak van de leiding van de LO. Zij had op de allereerste plaats den onderduiker uit de handen van de Duitsers te houden, hem onderdak te verschaffen, hem te beveiligen, hem van bonnen te voorzien, hem met de duizend en een vervalsingen en knoeierijen tegen den Duitsen arbeidsinzet te beschermen. Dit liet voor georganiseerde geestelijke verzorging nauwelijks ruimte over. De door haar onder dak gebrachte en geholpen onderduiker moest zijn geestelijke verzorging in zijn nieuwe omgeving krijgen, en het was de taak van die omgeving, die verzorging op zich te nemen. De scheiding is overigens moeilijk zo streng te maken. De daad van onderduiken stond niet los van een geestelijke gesteldheid, zomin als die van de onderduikersverzorging, en de LO-medewerkers legden daar den vollen nadruk op. Het onthouden van de Nederlandse mannen aan den Duitsen arbeidsinzet hield ongetwijfeld opzettelijke afbreuk aan den vijand in. De vijand voerde immers onze mannen weg om ze voor zijn oorlogsinspanning te laten werken. Maar het verzet daartegen op zichzelf is al niet te scheiden van een principiële overtuiging. Het weigeren en de aansporing tot weigeren betekenden verzet tegen de pogingen van de nazi's, alles en allen aan hun overheersing te onderwerpen. Onder de verzetsmensen en onder de onderduikers zijn er ongetwijfeld velen geweest, die niet uit een godsdienstige gesteldheid handelden. Zij handelden niettemin uit de overtuiging van een beginsel. Zij

handelden, gedreven door het hoge beginsel van de vrijheid, tegen de nazipogingen, om die vrijheid door een leerstelsel van dwang en terreur te vervangen, — zij handelden uit een levensovertuiging, die zich op de felste wijze tegen de leerstellingen van de

Een ten behoeve van het onderduikerswerk vervaardigde wandtekst.

nazi's verzette. Zij vereenzelvigden die vrijheid met de vaderlandse gedachte en daarom streden zij een gemeenschappelijken strijd met hen, die dit beginsel deelden, maar voor

wie bovendien, wortelend in een godsdienstige en zedelijke overtuiging, dit verzet zich richtte tegen de afschuwelijke, het christendom vijandige, heidense levensbeschouwing van de nazi's. De LO heeft dit motief zuiver willen houden bij de onderduikers, al heeft zij, toen zij de handen vol had met de voorzieningen die onmiddellijk nodig waren, ook de honderden onderduikers verzorgd, die eerst veel later kwamen en slechts overwogen wat voor hen veiliger en voordeliger was, naar het lijfsgevaarlijke Duitsland gaan of hier blijven en zich door de LO een schuilplaats en voedselbonnen te laten geven, — ten slotte onthield ook het hier houden van deze mensen de Duitsers evenzoveel arbeidskrachten. Blijf het organiseren van geestelijke verzorging van den onderduiker in de leiding van de LO achterwege en beperkte zij zich tot die gevallen waarin met betrekking tot dit punt haar hulp gevraagd werd, toch heeft zij weleens rechtstreeks iets gedaan. In de aanvangsperiode heeft zij onder de on-

VOOR PROTESTANTEN:

	Lezen:	Zingen:	Gebed voor:
10 Mei	1 Sam. 7 : 2-13. Klaagl. 3 : 18-50. Joël 2 : 12-28.	Ps. 27. Ps. 130. Ps. 51.	Zondebelijdenis en vergeving
11 Mei	Psalm 20. Pred. 9 : 11-18.	Gez. 264. Ps. 60 : 7.	vast geloof en leidlieden voor de toekomst.
12 Mei	Psalm 10. Hebr. 12 : 1-13.	Ps. 108 : 3-7. Gez. 171.	beteugeling v. d. vijand. kracht tot kruisdragen.
13 Mei	Jesaja 26. Psalm 79.	Ps. 42 : 5. Ps. 79 : 4, 6 & 7.	gevangenen en Joden.
14 Mei	Mal. 33 : 14-18. Jesaja 25 : 1-5. Psalm 72.	Ps. 142. Ps. 146. Gez. 156.	gewonden, Kerk en Zending.
15 Mei	Psalm 85. Jesaja 40 : 25-31.	Ps. 85 : 2. Gez. 268.	Jeugd, Vaderland en Volharding.

VOOR KATHOLIEKEN:

Lezen: dezelfde plaatsen uit de H. Schrift als boven aangegeven.
Gebeden: dagelijks: Onze Vader, Psalm Miserere, Akte van berouw en de Profundus.

AAN ALLE NEDERLANDERS:

De dagen van 10-14 Mei zijn dagen van **nationalen rouw**. Van U wordt gevraagd die gedenkdagen door te brengen in **huiselijken kring** en alle demonstratie van rouw daarbuiten te vermijden. Bezoekt die dagen geen vermakelijkheden, en geen vergaderingen. Er is rouw in het land!

Zondag 10 Mei en Donderdag 14 Mei (Hemelveertsdag) zijn bijzondere dagen.

10 Mei zal voor 't eerst sedert 2 eeuwen een **nationalen dag van gebed, vasten en gaven** zijn. Al wie ooit in eenige kerk kwam en bidden geleerd heeft, kome daar dien dag en brenge daar zijn vrijwillige overvloedige gaven, voor verdrukten en gevangenen. Ieder Nederlander betrachte dien dag algeheele onthouding van, of uiterste soberheid in maaltijd en ontspanning. Uw kleeding zij in overeenstemming met het karakter van dien dag.

14 Mei, de dag van overgave en van de moord op Rotterdam, worden alle gevallen herdacht.

Sluit van 3 tot 4 uur 's middags — het donkerste uur dier droeve dagen — de gordijnen, als waer er een geliefde doode in Uw eigen huis. Er is dan groote rouw in Nederland.

Komt dien avond met vrienden en familie samen. Zorgt dat onze driekleur en het portret van Koningin Wilhelmina in Uw huiskamer zijn. Zingt Uw nationale liederen, en te 9 uur 's avonds, (onmiddellijk na R.O.) staande het „Wilhelmus”

NEDERLAND HERRIJST!

LEVE DE KONINGIN! LEVE HET VADERLAND!

Houdt deze „biddagsbrief” geen uur langer dan noodig is in huis.

Katholieken, geeft door aan Protestanten; Protestanten aan Katholieken. Zendt aan Uw vrienden door heel het land. Laat niemand weten dat gij het waart die hem bezorgde.

Enkele pioniers van de LO hebben zowel in de Meidagen van '41 als in die van '42 deze „biddagsbrief” vervaardigd en op grote schaal verspreid. Later hebben zij hun geestelijke voorlichting ook op de onderduikers betrokken. Afgedrukt is een pagina uit het stuk van '42.

derduikers een preek van Frits de Zwerver verspreid, die trouwens zelf het land doortrok om overal tot onderduiken op te wekken, waarbij hij hartstochtelijk appeleerde aan den christenplicht tot verzet op leven en dood tegen de heidense, levensonterende leer van de nazi's. In den zomer van '44 bereidde de LO een brochure voor, die onder de onderduikers zou worden verspreid en waarin een preek van Frits de Zwerver en een preek van een katholiek geestelijke zouden worden opgenomen. De September-gebeurtenissen van '44 hebben de uitvoering van dit plan verijdeld.

De leiding van de LO stond dus op het standpunt, dat niet zij de geestelijke verzorging van den onderduiker op zich kon nemen, maar dat de nieuwe omgeving waarin hij kwam, het gezin waarin hij opgenomen werd, de kerk waartoe hij behoorde en het verenigingsleven ter plaatse hem geestelijk moesten opvangen. Behoudens de nodige onmiddellijke voorzieningen moest de onderduiker zo gauw mogelijk los komen van de LO en opgenomen worden in de gemeenschap van zijn nieuwe omgeving. Dit op zichzelf bracht overigens mee, dat een algemene maatregel genomen moest worden. Bij de uitwisseling op de Beurs werd er op gelet, dat een katholiek onderduiker in een katholiek milieu geplaatst werd, een orthodox-christelijke in een orthodox-christelijk milieu, en dat vrijzinnigen en zij die tot geen enkele belijdenis behoorden in overeenkomstige gezinnen kwamen. Was er door aanbod en vraag gelegenheid om nog verdere onderscheidingen te maken met name in de protestantse groepen, dan deed men dat. Maar in het algemeen beperkte men zich tot deze drie hoofdgroepen. De omstandigheden waren overigens dikwijls zo, dat niet altijd aan dezen algemene maatregel kon worden vastgehouden. Het hing dan af van de persoonlijke beslissing van den medewerker, die den onderduiker aanbracht, of van den algemene maatregel zou worden afgeweken, een beslissing waarin natuurlijk de gesteldheid en bereidheid van den onderduiker en die van het andersdenkende gezin, waarin hij zou moeten komen, meespraken. Zeker zijn onderduikers in godsdienstig andersdenkende gezinnen en milieu's geplaatst geweest. De algemene ervaring is, dat, bleken sommige verschillen al dieper gelegen te zijn dan men zonder persoonlijke aanraking had vermoed, het dikwijls meeviel, dat er anderzijds zoveel was dat men gemeen had en wat bond en dat persoonlijke omgang tot beter wederkerig begrip en waardering leidde en tot vriendschapsverhoudingen, die na den onderduiktijd zijn blijven voortbestaan. Bovendien was er die sterke binding in den vaderlandsen band en van den gemeenschappelijken geest van verzet tegen den bezetter.

De leiding van de LO was zich intussen heel goed bewust, dat de abnormale levenswijze van den onderduiker gevaar en belemmering voor zijn geestelijk welzijn kon inhouden. Onmatigheid, luiheid, ontevredenheid en opstandigheid, verkeerd gezelschap, het groeien van verkeerde verhoudingen konden oorzaken zijn, dat de onderduiker langzaam ontspoorde. De leidende personen in de LO droegen hun medewerkers op, op deze dingen te letten. De plaatselijke medewerkers moesten niet volstaan met het maandelijks brengen van een bonkaart, maar er zich ook van op de hoogte stellen, hoe de onderduiker zich hield en hoe de zaken stonden. Zij moesten als 't nodig was ingrijpen met raadgevingen en waarschuwingen, met het onderhanden nemen van iemand met wien het mis dreigde te lopen en een oplossing vinden als moeilijkheden waren ontstaan. Was dat gewenst dan zochten zij in zulke gevallen den bijstand van geestelijken, wat meestal gemakkelijk ging omdat bijna overal er reeds contact tussen de plaatselijke medewerkers en de geestelijkheid bestond en pastoor, kapelaan of dominé deel van het verzet uitmaakten en in de duikraden zitting hadden.

De gunstigste omgeving voor dit alles vormden het platteland en de dorpen, waar onderduikers heel gemakkelijk in het gemeenschapsleven werden opgenomen. In de steden en in het bijzonder in de grote steden was dat heel anders, de gevaren voor ontsporing en

2. Alsdan zal de Koning zeggen tot degenen die aan Zijn rechterhand staan: Komt, gij gezegenden des Vaders, beërfht het Koninkrijk dat U weggelegd is voor de grondlegging der wereld, want Ik ben hongerig geweest en gij hebt mij te eten gegeven; ik ben dorstig geweest en gij hebt mij te drinken gegeven, enz.

Hier ziet U broeders en Zusters uit dankbaarheid waarvoor de Zoon des Menschen Zijn schapen begiftigd met het eeuwig zalig leven. Zij hebben Hem, toen Hij in nood was geholpen. Zij hebben Hem, toen Hij niet te eten had, gespijzigd en toen Hij niet te drinken had, gedrenkt, en toen Hij geen dak boven het hoofd had, gehuisvest en toen Hij ziek was bezocht en wij kunnen dat nog uitbreiden natuurlijk: Zij hebben Hem toen Hij niet had om te rijden, van een voertuig voorzien en toen Hij een schuilplaats noodig had, verborgen. En zie, voor deze geringe daden, die ieder kan verrichten, is Hij zoo dankbaar dat Hij dat nooit heeft kunnen vergeten en op den dag der dagen zegt: Waarmee zal ik u dat vergelden? Hiermede. Hier hebt u het Koninkrijk. Dus: Het eeuwige leven voor een bete broods? Volkomen zaligheid voor een beker koud water? De kroon der heerlijkheid voor het verleenen van een schuilplaats? Inderdaad broeders en zusters, dat staat hier geschreven. De gezegenden des Vaders ontvangen in het Koninkrijk loon naar werken. Zij gaan de hemelsche blijdschap en zaligheid in nadat de rechter van het heelal hen geprezen heeft voor hun barmhartigheidsvertoon. Voor diensten, die wij geringe liefdedaden noemen, die iedereen verrichten kan.

Nu is het mogelijk dat iemand opmerkt: Dit gelijkt bedenkelijk veel op de werkheiligheid van het Fariëisme. Dit is echter een vergissing. Immers, wie Jezus heeft hooren zeggen: Gezegenden des Vaders; beërfht het Koninkrijk, weggelegd voor de grondlegging der wereld, die voelt toch dat vrije gunst eeuwig God bewogen heeft om door Jezus het Koninkrijk te geven. Beërfht. Een erfëhis wordt immers niet verdient. Vóór de grondlegging der wereld; dit wil toch zeggen dat God bezig was het Koninkrijk te bereiden, voor zij geboren werden en dus niet de minste aanspraak er op konden maken. Is dat geen machtig evangelie, wanneer Jezus zegt dat, al kan ik er geen aanspraak op maken,

Een passage uit een voor onderduikers gestencilde preek van de gereformeerde predikant te Hattem, over de tekst Mattheus 25 : 34-40, gehouden op 9 October '44.

wisten wat er aan de hand was. In het Achterhoekse Lichtenvoorde deed de pastoor's Zondagsmorgens om vier uur een mis voor de onderduikers, terwijl een alarmafzetting voor hun veiligheid zorgde, totdat ten laatste de Organisation Todt stellingen en loopgraven in de omgeving ging maken, zodat de onderduikers niet langer veilig waren als ze deze mis bijwoonden. Toen in het algemeen de beveiliging van de onderduikers

demoralisering vanden onderduiker waren daar veel groter, en toezicht van de plaatselijke medewerkers en van de geestelijken was daar een eerste vereiste.

De onderduikers werden opgewekt tot kerkbezoek en tot het bijwoonen van catechisatie en godsdienstonderricht en ertoe in de gelegenheid gesteld. Ook werd ernaar gestreefd, hen in het plaatselijke verenigingsleven op te nemen. Het kerkbezoek werd op den duur bemoeilijkt door de Duitse razzia's, de Duitsers zetten vooral in den lateren tijd onder de kerkdiensten de toegangswegen tot het kerkgebouw af om bij het uitgaan van de kerk de ondergedoken mannen van de gevaarlijke jaarklassen op te vangen. Het verzet nam daartegen maatregelen van bewaking en alarmering, posten werden uitgezet, en bij onraad werden waarschuwingen telefonisch en met koeriers doorgegeven tot ze het kerkgebouw bereikten, waar de dienstdoende geestelike er altijd wel iets op vond om te zorgen, dat de bedreigde jongens

tijdens door hen bijgewoonde kerkdiensten moeilijker werd, werden op andere plaatsen godsdienstoefeningen voor hen gehouden, in boerderijen of ergens in een of ander lokaal. Een dominé in Almelo hield godsdienstoefeningen en avondmaalplechtigheden in een klein plaatsje in de omgeving, Sibculo, waar hij een geïmproviseerd kerkje stichtte, dat nu nog bestaat. In Aalten waren regelmatig kerkdiensten, waar wel een vijfhonderd onderduikers voor bijeenkwamen. De diensten werden gehouden door een dominé uit de eigen gemeente of door dominé's uit andere plaatsen en soms werden zij geleid door een kandidaat, die tot de onderduikers zelf behoorde.

Ook in de onderduikerskampen werden regelmatig kerkdiensten en godsdienstoefeningen gehouden. In het zuiden met name in heel Limburg zijn gedurende de ganse onderduikersperiode regelmatig H. Missen opgedragen in particuliere woningen en bij voorkeur in eenzaam gelegen boerderijen. In den plaatselijken duikraad zat gewoonlijk een kapelaan of de pastoor. De parochiegeestelijken bezochten wekelijks of maandelijks alle onderduikers, stelden hen in de gelegenheid in huis de Communie te ontvangen en hielden hen op de hoogte van de verzamelpunten, de woning of de boerderij, waarvoor hen de Mis zou worden opgedragen, een plechtigheid, die in de stille verborgenheid van die omgeving en in den bangen nood van dien tijd bijzonder indrukwekkend en ontroerend was. De kerkelijke hoogtijdagen werden voor de onderduikers met alle ingetogen plechtigheid, die in de gegeven omstandigheden mogelijk was, gevierd. En men kent het gebed, dat daar in de zuidelijke streken de onderduikers baden tot Maria, onder wier bescherming zij zich stelden als onder de schutse van Onze Lieve Vrouwe van den Goeden Duik.

Het Kerstfeest was voor de ondergedokenen de zwaarste beproeving van hun heimwee naar huis en naar de Kerstviering met de hunnen. Steeds en overal hebben de plaatselijke medewerkers tezamen met de geestelijkheid er alles op gezet, om dit innige feest met de onderduikers zo waardig mogelijk te vieren. Overijsel geeft hiervan een voorbeeld uit 1943. De protestanten hadden een avondwijding in het gymnastieklokaal te Broekland onder Raalte. De onderduikers waren om zes uur gewaarschuwd, dat om tien uur de plechtigheid zou zijn, en ze kwamen, zeventig in getal, in een zaal, die stemmig met sparren-groen was versierd en waar de Raaltese dominé den kerkdienst leidde. Daar klonken de Kerstgezangen, terwijl vliegtuigen naar Duitsland en weer op den terugtocht daarvan overvlogen, een weinig vredig geluid, dat niettemin altijd zo nauw verweven was met de hoopvolle gedachte aan het naderbij komen van den val der boze machthebbers in Duitsland, die zoveel ellende over de

Kapel ter ere van Onze Lieve Vrouwe van den Goeden Duik, in Augustus '43 door enkele leden van het Brabantse studentengilde van Onze Lieve Vrouwe op de duikbasis „Moerle” in de omgeving van Tilburg gebouwd.

wereld hadden losgeroepen. Te zelfder tijd fietsten in het donker van den Kerstnacht honderdvijftig jongens, katholieke onderduikers, door de bossen naar Heino, naar het kasteeltje, dat door een communiteit van paters wordt bewoond: toen de jongens het doel van hun tocht hadden bereikt en in het kasteeltje binnen waren werd het dek van de slotgrachtbrug weggenomen. In de stille kapel werd de plechtige nachtmis opgedragen en een studentenkoor zong de liturgische gezangen en allen zongen de Kerstliederen, die den vrede afsmeekten over de wereld en over de eigen ziel en over de gezinnen dezer mannen, waarvan de nood der tijden hen gescheiden hield.

De beide diensten konden veilig gehouden worden, de wegen werden door uitgezette posten, door veldwachters en door de marechaussee bewaakt. Maar niet alleen in Overijsel werd zo het kerstfeest voor de onderduikers gevierd. Het werd overal ten plattelande gevierd, in menige boerderij, in de barakken van het onderduikerskamp, in menige schuurkerk bad de dominé en klonk de altaarschel van den misdienaar, terwijl de onderduikers zaten neergeknield . . .

BESLUIT

Dit zijn enige bladzijden uit de geschiedenis van de verzorging van den onderduiker. Zij behelzen geen volledige opsomming van het historische feitenmateriaal, — uit dit materiaal geven zij hier en daar een greep. Zij beogen met de overzichtelijke gegevens een voldoende indruk te geven van de practijk, den omvang en de veelzijdigheid, de moeilijkheden, de betekenis en de resultaten van dit werk. Zij die zich voor dit werk hebben ingezet deden dit omdat hun geweten hen niet met rust liet, omdat „het hart, van moeiten zwaar, het niet laten kon” in den groten vaderlandsen nood, die ontstaan was door de Duitse jacht op onze mannen en jongens. Zij traden onverschrokken den vijandelijken bezetter in den weg in zijn poging tot ontmanning van Nederland en tot het in slavernij brengen van de duizenden en duizenden, die de Nederlandse arbeidskracht uitmaakten, om die in dienst te stellen van zijn rampzaligen oorlog en zijn heilloos en verderfelijk doel. Zij deden dit met den inzet van hun gehele persoon, met dien hoogsten inzet: het leven, en velen stierven, vallend voor de Duitse executiepeletons of omkomend in de verschrikkingen van de Duitse gevangenkampen, den vaderlandsen dood. Zo heeft veler hoogste offer ook dezen strijd geheiligd. Tienduizenden en tienduizenden hebben zij uit handen van den bezetter gehouden, hoe wreed en rigoureuus diens maatregelen ook waren. Zij hebben zijn oorlogsinspanning omvangrijk afbreuk gedaan en een onschatbaar reddingswerk verricht voor de geestelijke en materiële nationale kracht. Zij hebben daarmee in de hoogste mate het vaderland blijvend aan zich verplicht, waarom voor de geschiedenis hun werk op deze bladzijden met diepe erkentelijkheid is vastgelegd.